

Toma Arhidakon, Historia Salonitana. Povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika, predgovor, latinski tekst, kritički aparat i prijevod na hrvatski jezik Olga Perić, povijesni komentar Mirjana Matijević-Sokol, studija Toma Arhidakon i njegovo djelo Radoslav Katičić, Književni krug, Split, 2003, XXII + 532 str., (Biblioteka Knjiga Mediterana, 30)

Sažimajući 1976. godine u svojoj sintezi kasnoga hrvatskog srednjovjekovlja gledišta o *Povijesti salonitanskih i splitskih prvosvećenika* splitskoga arhidakona Tome iz 13. st., Nada Klaić je ovaj spis ocijenila kao »najbolje povijesno djelo na istočnoj jadranskoj obali u razvijenom srednjem vijeku«. ¹ Uz spis cara pisca *De administrando imperio* i *Ljetopis popa Dukljanina, Historia Salonitana* (dalje: HS) uistinu je jedan od temeljaca naše spoznaje o srednjovjekovnom razdoblju hrvatskoga povijesnog prostora. Spomenuta djela čine elementarno trojstvo povijesnih izvora o koje se upire hrvatska medievistika. Ipak su u slučaju HS povjesnici sve do sada bili zakinuti za mjerodavno kritičko izdanje. Stoga je ovo dugo očekivano izdanje za hrvatsku povijesnu znanost od prvorazrednog značenja, pa će i ovdje mu posvećen osvrt biti nešto opsežniji. Na početku ćemo reći nekoliko riječi o izdanjima Tomina djela, kako bismo time ukazali na važnost ovog izdanja. ² Isto tako, spis poznat pod nazivom *Historia Salonitana Maior* (dalje: HSM) bit će razmatran jedino u slučajevima kada neposredno tangira problematiku rukopisne predaje i izdanja *Salonitanske povijesti* i/ili njegove recepcije.

Editio princeps Tomina djela ujedno je prijelomno povjesničarsko djelo oca hrvatske historiografije Ivana Lučića - *De Regno Dalmatiae et Croatiae libri sex*; Lucius je u dodatku (*Rerum Dalmaticarum scriptores*) svojoj knjizi, uz ostala skupljena vrela, otisnuo i tekst HS, po vatikanskom kodeksu. ³ Kada je 1668. godine tiskano ponovljeno izdanje *De Regno...* s Lučićevim korekturama cjelokupnog teksta objavljene su i korekture vrela, pa tako i one relevantne za HS (*Ad historiam Thomae Archidiaconi Spalatensis et memoriam Episcoporum Salonitanae Ecclesiae*). Naknadni ispravci otisnuti su u *Inscriptiones Dalmaticae*. Tijekom nadolazećih osamdeset godina ovo će biti jedini dostupni izvori za proučavatelje Tomina djela, sve dok 1748. godine J. G. Schwandtner nije, s manjim izmjenama, pretiskao kompletnu Lučićevu knjigu, uključujući ondje objavljene izvore, u trećem svesku svoga compendija narativnih vrela ugarske, dalmatinske, hrvatske i slavonske povijesti. ⁴ Tek je na taj način - cirkulacijom Lučićeve i Schwandtnerove zbirke i njihovih reizdanja, ⁵ jedan od temeljnih izvora za poznavanje dalmatinske srednjovjekovne povijesti, postao dostupan širem krugu istraživača. Bolandisti su 1866. i 1867. godine u 11. i 35. svesku monumentalnog *Acta sanctorum* priredili za tisak pojedine izvatke iz HS koji su bili relevantni za živote pojedinih salonitanskih i splitskih svetaca čašćenih u Splitu, uključivo do bl. Rajnerija [Arnira], pri čemu su se služili Lučićevim izdanjem. Nedostatkom svih ovih izdanja moglo bi se smatrati to što su reproducirala samo jednu varijantu tekstualne predaje HS - onu vatikanskog kodeksa, u uvjerenju da je to *codex unicus*. Časna je iznimka u tom smislu D. Farlati, koji je u trećem svesku *Illyricum sacrum* inkorporirao rukopisnu tradiciju kodeksa Vaticanus i Traguriensis. (Farlatija inače valja držati izdavačem HS po zaslugama barem ravnopravnim Lučiću, jer nas nuka da uz prisutnost Tomine *Salonitanske povijesti* u Farlatijevu djelu mirne savjesti stavimo oznaku »passim«.) ⁶ Spomenutim je uvjerenjem o jedinstvenosti vatikanskog rukopisa bio

1 Klaić, Nada. *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku*. Zagreb: Školska knjiga, 1976. 212.

2 Matijević-Sokol, Mirjana. *Toma Arhidakon i njegovo djelo: rano doba hrvatske povijesti*. Jastrebarsko: Naklada Slap, 2002. spec. poglavlje "Rukopisi 'Salonitanske povijesti' i izdanja" (46-52).

3 Ioannes Lucius. *De Regno Dalmatiae et Croatiae libri sex*. Amstelaedami: apud Ioannem Blaeu, 1666. 310-370.

4 *Scriptores Rerum Hungaricarum, Dalmaticarum, Croaticarum et Slavonicarum veteres ac genuini*. Ed. Johann Georg von Schwandtner, vol. III. Vindobonae: impensis Ioannis Pauli Kraus, bibliopolae Vindobonensis, 1748. 1-781.

5 Ponovljeno izdanje svih triju Schwandtnerovih svezaka izdano je sedamnaest godina nakon prvog [Typis Collegi acad. Soc. Jesu, Tyrnaviae, 1765], a uskoro potom tiskano je i treće izdanje [Typis J. Th. nob. de Trattner, Vindobonae, 1766-1768].

6 Daniele Farlati. *Illyrici sacri tomus III. Ecclesia Spalatensis olim Salonitana*. Venetiis: apud Sebastianum Coleti, 1765. *Illyricum sacrum*, monumentalno djelo baroknoga enciklopedizma koje je po uzoru na Ughellijevu *Italia sacra* započeo F. Riceputi (uz suradnju P. Bize), nastavio D. Farlati i dovršio J. Coleti, može se s pravom držati istovrijednim Lučićevu izdanju HS, zato što u trećem svesku (u kojem se obrađuje povijest splitske crkve) gotovo da i nema stranice na kojoj nije prisutna - bilo citirana, bilo prepričana - povjesnica Tome Arhidakona. Naročito je taj postupak upadljiv u dijelu knjige koji obrađuje splitsko 13. st., u kojem - kako primjećuje M. Sardelić - za Farlatija Toma funkcionira trojako: kao povijesni izvor, kao literatura i kao sudionik suvremenih zbivanja. Tako HS u pojedinim Farlatijevim poglavljima postaje temeljnim osloncem čitava teksta [dakako, s umetcima, glosama i komentarima]. Usp. Mirko Sardelić, "Toma Arhidakon u trećem svesku djela *Illyricum sacrum* Danielea Farlatija". *Toma Arhidakon i njegovo doba: zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 25. - 27. rujna 2000. godine u Splitu*. Ur. Mirjana Matijević-Sokol i Olga Perić. Split: Književni krug, 2004. 93-104. spec. 95-97.

vođen i L. Heinemann, priređivač dijelova Tomina teksta u uglednoj ediciji *Monumenta Germaniae Historica*.⁷

No, za mjerodavno kritičko izdanje u matičnoj zemlji valjalo je pričekati godinu 1894., kada je F. Rački u znamenitoj zbirci povijesnih spomenika južnih Slavena priredio – ovog puta po splitskom kodeksu! – cjeloviti tekst HS.⁸ Već sedamnaest godina ranije Rački je dijelove HS objavio u svojim *Documenta* (koji su do 1967. godine funkcionirali kao prvi svezak *Diplomatičkog zbornika*), ali prema Lučićevu izdanju iako ga je opremio kritičkim bilješkama.⁹ U međuvremenu je u liku splitskog kodeksa pronađen najstariji rukopis HS (čiju je važnost 1889. godine među prvima uočio L. Jelić), pa se Rački poduhvatio njegova izdavanja. Sam Rački nije doživio da vidi tiskano ovo svoje djelo, jer je preminuo u veljači iste godine, ali je izdanje iz tiska izišlo posthumno, priređeno u Akademijinoj redakciji iz ostavštine Račkoga, djelomice redigirano njegovom rukom. Vidjeli smo da novost njegova izdanja – osim što je bilo prvo kritičko! – jest u tome što je prvi kao osnovicu teksta dosljedno upotrijebio splitski kodeks, primjerno se pozivajući na načelo najstarije potvrde teksta. Međutim, čini se da je »finishing touch« ruke Račkoga u kritičkom aparatu, kojega je ovo izdanje njegovom smrću bilo lišeno, bio presudniji nego što se to tada mislilo. *Variae lectiones* u izdanju nisu bile dosljedno provedene prema strogim uzusima kritičkih izdanja izvora, kolacioniranjem uza svaku česticu teksta; priređivač je ponegdje u osnovni tekst po vlastitom nahođenju intervenirao, ubacujući inače na temelju drugih kodeksa, a na račun splitskog, čiji su dijelovi počesto znali završiti u popratnim notama. Istovremeno, uz HS u izdanje je uvrštena i građa koja mu izvorno nije pripadala, čineći ga tako svojevrsnom kompilacijom: iz barberinskog kodeksa u nj su uvršteni dijelovi HSM koji su se odnosili na pokrajinske crkvene sabore 6. i 10. st. Tako su korisnici i nakon 1894. godine dobrim dijelom ostali zakinuti za kritičko izdanje HS u strogom smislu tog termina.

Odgovor na pitanje koliko je izdanje iz 1894. godine bilo odraz stvarnih kondicija F. Račkog pri kritičkom izdavanju izvora, za sada nam izmiče, no činjenica jest da su se manjkavosti i neizbrusjenost prvog kritičkog izdanja u godinama koje su slijedile ocrtavale još reljefnije. Naročito je to došlo do izražaja u okvirima poznate znanstvene parnice oko podrijetla i značenja HSM, koja je apogej dosegla šezdesetih i sedamdesetih godina 20. st. iako problematikom korijene vuče još iz početka pedesetih.¹⁰

Najstariji rukopis spisa poznatog kao HSM nalazi se u Congregatio de propaganda fide u Rimu, a potječe iz prve polovice 16. st. Predložak je za ostalih pet poznatih rukopisa istog djela, a čini se da je pripadao djelu *Collectanea* modruškog biskupa i zadarskog kanonika Šimuna Kožičića Begne. HSM obuhvaća samo prva dvadeset dva poglavlja HS, opskrbljena interpolacijama (papinska pisma, akti crkvenih sabora, epitaf kralja Zvonimira i dr.). Naziv »veća (šira, opsežnija) Historia Salonitana« ovom je spisu dao još Farlati, pa se uvriježio od njegova vremena. Isti je autor Tomino djelo u užem smislu nazivao *Historia Salonitana Minor*, što se nije održalo. Već je Lucius odbacivao dodatke prisutne u HSM kao proste krivotvorine, dok ih je Farlati stoljeće poslije držao vjerodostojnima.¹¹ Pozitivno se o njima izrazio i F. Rački, a F. Šišić objavio je u svom *Enchiridionu* zaključke crkvenih sabora iz 6. i 10. st.¹² Dio spisa objavio je i M. Barada, koji je dao prvi prilog raspravi o HSM, davši joj prednost pred HS kao od nje starijoj »kompilaciji«. ¹³ Nešto kasnije S. Gunjača izdao je u opširnoj raspravi HSM, koju je do kraja života držao Tominim prvotnim konceptom, iz kojega je izlučio svoju HS u užem smislu.¹⁴ Isti autor obrađivao je kasnijih godina u nizu studija probleme HS, HSM i u njoj prisutnih dodataka, pri čemu je – nerijetko isključivo i beskompromisno – zastupao svoje stajalište formulirano 1951. godine.¹⁵ Međutim,

7 "Ex rerum Ungaricarum scriptoribus saec. XIII, Ex Thomae Historia pontificum Salonitanorum et Spalatinorum". *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores*, tom. XXIX. Ed. Lothar de Heinemann. Hannoverae: impensis bibliopolii Hahniani, 1892. 568-598. Uz četiri cjelovita poglavlja o Tatarima, ovdje su ujedno tiskani i izvadci iz poglavlja 16-49.

8 Thomas Archidiaconus. *Historia Salonitana*. Digessit Dr Fr. Rački. Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium vol. XXVI, Scriptores vol. III. Zagreb: JAZU, 1894. Rački je već ranije opširno obradio problematiku ovoga vrela u "Scriptores rerum Chroaticarum", *Rad JAZU*, 51 (1880), 140-207, što treba shvatiti kao određenu predradnju konačnomu kritičkom izdanju.

9 *Documenta historiae Chroaticae periodum antiquam illustrantia*, collegit, digessit, explicuit Fr. Rački, Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium vol. VII. Zagreb: JAZU, 1877.

10 Opširnije: M. Matijević-Sokol, op. cit., 11-26.

11 Ioannes Lucius. *Inscriptiones Dalmaticae. Notae ad Memoriale Pauli de Paulo. Notae ad Palladium Fuscum. Addenda, vel corrigenda in opere de regno Dalmatiae, & Croatiae. Variae lectiones Chronici Ungarici manuscripti cum editis*. Venetiis: Typis Stephani Curtij, 1673. 73; Daniele Farlati, op. cit., 84.

12 Šišić, Ferdo. *Priručnik izvora hrvatske historije II (do god. 1107.): uvod, natpisi i isprave*. Zagreb: Kr. hrv. slav. dalm. zemaljska vlada, 1914. 149-164, 211-224.

13 Barada, Miho. "Dalmatia Superior". p. o. *Rad JAZU*, 270 (1949), 20. Dio Baradinih gledišta preuzeo je kasnije S. Gunjača. Vidi *infra*.

14 Gunjača, Stjepan. "Historia Salonitana maior". *Rad JAZU*, 283 (1951). 175-243. spec. 219 i 222.

15 Usp. važnu raspravu o *Apendikuli*: Gunjača, Stjepan. "Uz rukopise *Incipit istoria Salonitanorum pontificum atque Spalatensium* Tome arcidakona splitskog". *Razprave - Dissertationes SAZU*, V (1966) (*Hauptmannov zbornik*). 163-177.

N. Klaić je 1967. objavila kritičko izdanje HSM, u kojem je uz osvrt na historiografiju dala opis svih rukopisa, prijedlog njihove filijacije, istražila odnos HS i HSM i obilježila tog odnosa. N. Klaić držala je HSM plodom djelatnosti biskupa Begne ili njegovih suradnika.¹⁶ HSM bi dakle bila kompilacija nastala u Begninu krugu, uokrug nastojanja za pisanjem crkvene povijesti Ilirika, za koju je valjalo prikupiti dostupne im izvore i prepisati ih za Begninu zbirku. Gunjača se 1973. godine surovo razračunao s N. Klaić,¹⁷ pa je njihova polemika u idućih desetak godina uvelike ispunjavala stupce hrvatske medievistike, dapače i dnevnog tiska. Iako su se argumenti u prilog jednoj ili drugoj tezi radovima primarnih oponenta i njihovih pristaša iskazivali stavovima često vrijednim tek nevelike pozornosti, rasprava je bila utoliko korisna ukoliko je omogućila temeljito objavljivanje građe i pružila niz izuzetno korisnih opažanja, makar samo u relaciji »koncept vs. kompilacija«. ¹⁸ Danas je općenito prihvaćeno gledište N. Klaić.

Mimoilazeći ovu raspravu, treba reći da je u 20. st. Tomino djelo – prvi put nakon uključivanja u štiva historijske erudicije 17. i 18. st. – doživjelo i inozemnu recepciju. Najzaslužniji su za to prijevodi: niz je otvoren 1843. talijanskim prijevodom pojedinih ranijih poglavlja prema Lučićevu izdanju, a iz njega je crpila i P. Fontana za svoj prijevod iz 1939/1940. godine¹⁹; godine 1988. u Italiji je objavljen faksimilni pretisak kritičkoga izdanja Račkog, čime je zaokruženo zanimanje za ukupno Tomino djelo.²⁰ Poglavlja HS u kojima se opisuje mongolska invazija 1241. godine posebno su intrigirala – kao njihova trajna preokupacija – izdavače povijesnih spomenika Ugarske; prijevod tih poglavlja na mađarski ugledao je svjetlo dana 1861. godine, te ponovno uz druga poglavlja 1938., u izdanju Mađarske akademije znanosti.²¹ Istim razlozima valja pripisati i uvrštavanje spomenutih poglavlja u MGH, a nedavno su i prvi put prevedena na njemački.²² Uz razumljivo zanimanje za pojedine segmente Tomina djela, u historiografijama susjednih zemalja javila se i zanimljiva okolnost povoljne recepcije Arhidakonova opusa u tadašnjoj carskoj Rusiji: tako je jedan prijevod na ruski tiskan već 1876. godine, uz suvremene prijevode iz 1978. i 1997. godine (potonja dva prema izdanju Račkoga).²³ No, logičan nastavak – prijevod na engleski, *lingua franca* suvremene ekumene, dobili smo tek u najnovije vrijeme, protekle godine, kao krunu uspješne suradnje priređivačica izdanja koje ovdje razmatramo i prof. dr. sc. J. Sweeney s budimpeštanskim Central European University.²⁴ Budući da ovo kapitalno englesko izdanje doista zaslužuje zasebnu recenziju, o njemu podastiremo samo ove najnužnije podatke.

I kad ga je negirala, i kad se s njim harmonično usklađivala, hrvatska medievistika 20. st. Tomu je neprestano držala u središtu svoga zanimanja. Dakako da su se na taj način donosili i posve novi pogledi na neka pitanja i probleme,

16 Klaić, Nada. *Historia Salonitana Maior*. Beograd: Posebna izdanja SAN 399, Odeljenje društvenih nauka 55 (1967), spec. 59-64.

17 Gunjača, Stjepan. "Preostatak koncepta prethodnika djelu Tome arhidakona *Incipit historia Salonitanorum pontificum atque Spalatensium*". *Ispisanci i dopune starijoj hrvatskoj historiji. Knj. I. Izvori (Analiza i kritika)*. Zagreb: Školska knjiga, 1973. 25-178; Gunjača, Stjepan. "Konglomerat predložaka i autorova teksta u glavama VIII. do XII. definitivne redakcije djela Tome arhidakona". *Ispisanci i dopune starijoj hrvatskoj historiji. Knj. I. Izvori (Analiza i kritika)*. Zagreb: Školska knjiga, 1973. 245-270. Usp. reakciju: Klaić, Nada. "Način na koji je nastajalo djelo *Historia Salonitana Maior*". *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*. LXXII-LXXIII (1979). 171-198.

18 Gunjača, Stjepan. "Preostatak koncepta prethodnika djelu Tome arhidakona *Incipit historia Salonitanorum pontificum atque Spalatensium*". *Ispisanci i dopune starijoj hrvatskoj historiji. Knj. I. Izvori (Analiza i kritika)*. Zagreb: Školska knjiga, 1973. 25-178.

19 Thomas Spalatensis. *Notizie di Salona antica città della Dalmazia estratte dalla »Cronaca Latina« inedita di Tommaso arcidiacono della Chiesa di Spalato che fioriva nel 1266*. Ed. A. Barbiani, G. Cadorin. Venezia: Alvisopoli, 1843. Prijevod Pierine Fontana izlazio je periodički pod naslovom *ČTommaso arcidiacono di Spalato: Storia dei vescovi Salonitani e Spalatinix*, u jedanaest nastavaka u *Archivio storico per la Dalmazia*, u Rimu, od kolovoza 1939. do prosinca 1940. Jedan talijanski prijevod u rukopisu čuva se u Arhivu HAZU u Zagrebu.

20 *Thomae archidiaconi Spalatensis Historia salonitanorum pontificum atque spalatensium a S. Domnio usque ad Rogerium*, 1894: nella sede della Società dalmata di storia patria, Scuola Dalmata dei SS. Giorgio e Trifone, Venezia, 1988, (prilog uz *Atti e memorie della Società dalmata di storia patria*, 16 (1988)). Istodobno je pretnisnuta važna studija Alessandra Selema, *Tommaso arcidiacono e le storia medioevale di Spalato* [2. ed. ampliata e corretta con un'appendice, Zara: Tip. E. De Schonfeld, 1933], nella sede della Società dalmata di storia patria, Scuola dalmata dei SS. Venezia: Giorgio e Trifone, 1988 (takoder prilog uz *Atti e memorie della Società dalmata di storia patria*, 16 (1988)).

21 Károly Szábo, "Tamás spalatói esperest *Historia Salonitana* Ð jaból, a tatárjárás története (37-40 fejezet)", *Magyarország történetek forrásai*, I-II (1861), 57-84. Imre Szentpétery, *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*, vol. II, Budapest: Academia Litter. Hungarica, 1938.

22 Sweeney, James Ross i Gockenjan, Hansgerd. "Thomas von Spalato: Geschichte der Bischöfe von Salona und Spalato vom hl. Domnius bis auf Rogerius (†1266) (cap. 36-39)", *Der Mongolensturm: Berichte von Augenzeugen und Zeitgenossen 1235-1250*, Ungarns Geschichtschreiber, Bd. 3, Styria- Graz; Wien; Köln [s. n.], 1985. 225-270.

23 Opširnije: M. Matijević-Sokol, op. cit., 50-52.

24 *Thomae Archidiaconi Spalatensis / Archdeacon Thomas of Split, Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum / History of the bishops of Salona and Split*. Latin text by Olga Perić, edited, translated and annotated by Damir Karbić, Mirjana Matijević-Sokol and James Ross Sweeney. Budapest; New York: Central European University Press, 2006, [Central European medieval texts, vol. 4].

pa je izdanje Račkoga, ionako filološki nedorađeno, i historiografski brzo postalo zastarjelo. Nastali hijat donekle je popunio dugo očekivani hrvatski prijevod. Rađen prema splitskom kodeksu, objavljen je godine 1960. u Splitu iz pera V. Rismonda, a ponovljen 1977., ovog puta objedinjen u istom svesku s preslikama kodeksa.²⁵ Uz tada već gotovo posve iščezlu publikaciju iz 1894. godine, dva Rismondova izdanja ostala su sve do 2003. temeljnom referentnom točkom svim povjesničarima hrvatskoga srednjovjekovlja, ali i studentima, proučavateljima ranog doba hrvatske kulture i interdisciplinarnim istraživačima. U praksi je Rismondovo (drugo) izdanje bilo najdostupnije pa se pri citiranju uobičajilo kombinirati latinski tekst Račkog i Rismondov prijevod, ili latinski tekst konzultirati prema fotografijama pojedinih folija iz 1977. Sve je ovo stvorilo teškoće, što zbog diskrepancija između dviju latinskih varijanti jednog, zapravo, istog teksta (zbog nedosljednog baratanja splitskim kodeksom u izdanju Račkog), što zbog razumljivih problema pri »dešifriranju« spomenutih fotografija. Time je potreba za jednim novim, potpunim kritičkim izdanjem – koje bi filološki kompetentno obradilo rukopisnu tradiciju Tomina djela u njezinoj ukupnosti te ponudilo rekonstrukciju latinskog izvornika i svjež hrvatski prijevod – postala još pregnantnija.

Godina 2000. označila je, *inter alia*, središnju dionicu desetogodišnjeg perioda posvećenog 1700. obljetnici grada Splita (1995–2005). Iste godine obilježena je osamstota obljetnica rođenja Tome Arhidakona, uklopivši se tako skladno u temat brojnih manifestacija, simpozija i inih događanja priređenih u slavu ovoga srednjodalmatinskog grada. Novo izdavačko i znanstveno ruho Tomine kronike *Historia Salonitana* plod je dugotrajnih napora hrvatskih i inozemnih stručnjaka, ponajprije priređivačica Mirjane Matijević-Sokol i Olge Perić, koje su uz svoje uloge priređivačica ovog kritičkog izdanja ujedno zaslužne i za nedavno objavljeni zbornik *Toma Arhidakon i njegovo doba*, koji je zamišljen kao prateća publikacija istoimenog znanstvenog skupa organiziranog u Splitu povodom redovitog godišnjeg »Tjedna knjige mediteranske tematike« (od 25. do 30. rujna 2000. godine), a u organizaciji Književnog kruga Split i Zavoda za znanstveni i umjetnički rad HAZU u Splitu.²⁶ Kao jedna od nužnih predradnji pri ostvarivanju novog kritičkog izdanja, osvježena recentnim historiografskim spoznajama, imali su poslužiti i prilozi priopćeni na spomenutom znanstvenom skupu, odnosno objavljeni u zborniku. Zbornik se, međutim, pojavio sa zakašnjenjem u odnosu na ovdje prikazano kapitalno izdanje Tomina djela. Tako je *Povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika* objavljena kao 30. svezak edicije Biblioteka Knjiga Mediterana, a zbornik *Toma Arhidakon i njegovo doba* kao 35. svezak iste edicije.

U onom međuvremenu između znanstvenog skupa i kritičkog izdanja HS, iz tiska je izašla knjiga M. Matijević-Sokol,²⁷ sinteza višegodišnjih autoričnih proučavanja Tome Arhidakona i njegova djela, otvorivši tako ovaj pravi triptih »tomistike«, koji je na najbolji način zaključen izdanjem spomenutog zbornika.

Za ovo izdanje proučeno je četrnaest rukopisa HS. Najstariji je *codex Spalatensis* iz splitskog Kaptolskog arhiva (signatura KAS 623), pisan beneventanom i ispunjen marginalnim notama različitog vremena postanka, zaključno s uvodnom bilješkom L. Jelića iz 1889. godine. Splitski rukopis (dalje: S) nastao je u drugoj polovici 13. st., a zbog autorskih ispravaka i dopuna te nedovršenosti njegovih inicijala pri kraju teksta smatra se Tominim autografom. Međutim, od izvornika je dugo bio poznatiji najstariji njegov prijepis, *codex Traguriensis* (dalje: T) ili tzv. Papalićev kolektanej, koji je ime dobio po svom prvom vlasniku Jeronimu Papaliću, intimusu Marka Marulića (neko vrijeme čuvao se u biblioteci Garagnin-Fanfogna u Trogiru, po kojem je dobio jedno od svojih imena). Vjerojatno najljepši među sačuvanim primjercima, ovaj zbornik sadrži među ostalim i *Qualiter*; prema spomenu kralja Žigmunda i splitskog nadbiskupa Hugolina, čvrsto je datiran u 1387/1388. godinu. Opremljen vrijednim minijaturama i pisan goticom, danas se nalazi u Nacionalnoj biblioteci Széchény u Budimpešti. Među ostalim rukopisima značenjem svakako odskae najstariji od tri vatikanska, iz 14. ili 15. st., koji je sve do godine 1889. smatran najstarijim primjerkom HS; kao takvog ga je Ivan Lučić – Lucius darovao Vatikanskoj biblioteci. Lucius ga je vlastoručno prepisao iz danas nedostupnog tzv. Cindrova kolektaneja (potonji je karika koja nedostaje između njega i T-a), zajedno s kronikama Mihe Madijeva de Barbezana, A Cutheisa i dr. Direktnan je prijepis S-a, uz mletačku grafiju. Preostali rukopisi čuvaju se u Marciani u Veneciji, Nacionalnoj i sveučilišnoj biblioteci u Zagrebu, arhivu HAZU, Povijesnom arhivu u Dubrovniku, Arheološkom muzeju u Splitu i Kaptolskom arhivu u istom gradu. Poneke od tih institucija posjeduju više redakcija HS (tako Vatikanska biblioteka tri, a NSB, HAZU i KAS po dva), a među svima postoje razlike u vremenu postanka, dodatcima (*Qualiter*, djela Cutheisa i Mihe Madijeva), umetcima i, naravno, stupnju vjernosti pojedinim predlošcima po kojima su nastajali.

25 Toma Arhidakon. *Kronika*. Preveo Vladimir Rismondo. Split: Izdanja Muzeja grada Splita, 1960; Toma Arhidakon. *Kronika. Splitski rukopis - Historia Salonitana. Codex Spalatensis*. Uredio i preveo Vladimir Rismondo. Split: Čakavski sabor, 1977.

26 *Toma Arhidakon i njegovo doba: zbornik radova za znanstvenog skupa održanog 25. - 27. rujna 2000. godine u Splitu*, Ur. Mirjana Matijević-Sokol i Olga Perić, Split: Književni krug, 2004.

27 Mirjana Matijević-Sokol, op. cit.

Praćenjem različitih obilježja prisutnih u tekstualnoj predaji svakog od tih rukopisa, O. Perić detektirala je filijaciju; jedan od važnih markera bio je broj poglavlja (kod Lučića pedeset jedno, kod Račkog četrdeset devet). U ovom izdanju zadržan je broj od četrdeset devet poglavlja, »kao ustupak povijesnoj stručnoj literaturi«, jer se 45. poglavlje oduvijek držalo jedinstvenim. Čini se da je u S-u prvotno trebalo biti pedeset poglavlja, ali budući da je rukopis ostao nedovršen, naslov poglavlja nije unesen, mada su za nj izvršene predradnje. Lučićevo pedeset jedno poglavlje rezultat je oblikovanja 21. poglavlja (o vojvodi Relji), koje u S-u ne postoji. Nije jasno je li ono Lučićeva kreacija ili jednostavno njegov vjeran prijepis Cindrove redakcije, koju je nemoguće provjeriti.

Za kritičko izdanje uspoređeno je svih četrnaest rukopisa, ali u kritičkom aparatu donesene su lekcije samo osam najvažnijih (S, T, sva tri vatikanska rukopisa, oba zagrebačka i onaj iz Marciane), jer se pokazalo kako su ostali nastali njihovim prepisivanjem. Sustavno je provedena izmjena stranica s latinskim tekstom i stranica s hrvatskim prijevodom. Uz njih je vizualno prikladno i nenametljivo, a ipak jasno i organizirano, razmješten *apparatus criticus* – ukupno filološko ruho izvornoga teksta prema svim pravilima egdotike: od rukopisnih inačica (uz latinski tekst, iz pera O. Perić) do starinarskih napomena (uz hrvatski prijevod, autorice M. Matijević-Sokol). Faksimil kodeksa donesen je u posebnom svesku, otisnut na papiru koji oponaša teksturu srednjovjekovne pergamene.

Kada je riječ o samom naslovu, gotovo svaki od sačuvanih rukopisa drugačije je naslovljen (tradicionalni naslov *Historia Salonitana* djelo je Lučića). Uputno je da li je djelo uopće i imalo naslov, jer je po svemu sudeći ostalo nedovršeno. Dilemi odmaže i nedostatak upravo prve, naslovne stranice najstarijeg, splitskog rukopisa. Ipak je vjerojatno ondje prvotno stajalo *coronica*, ako je suditi prema najstarijoj sačuvanoj potvrdi – trogirskom rukopisu nastalom po uzoru na splitski dok je ovaj još posjedovao naslovnu stranicu. Osim toga, termin *chronica* se češće nego *historia* navodi i u raznim prijepisima. Stoga su priređivači ovog izdanja principijelno i u ovom slučaju, kao i u ostatku cjelokupnog teksta, uzeli najstariju potvrdu kao nadomjestak izvornog zapisa. Prema trogirskom rukopisu, i ovaj se trebao zvati *cronica*. Međutim, unatoč Rismondovoj primjernoj varijanti s naslovom *Kronika* iz 1960/1977. godine, ovog puta je načinjena iznimka kao ustupak tradiciji naslova *Historia Salonitana*. Otud *Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum* u suvremenom naslovu.

Istraživanja O. Perić na splitskom rukopisu pokazala su da su autorske intervencije u njemu, izvedene benevolentnom, objašnjive samo kao Tomin autograf (a čini se da ga je u dovršavanju likovne opreme teksta omela smrt!). Davni Gunjačin argument protiv splitskog rukopisa kao Tomina autografa temeljio se na jednoj Tominoj notarskoj ispravi pisanoj goticom,²⁸ a u najnovije je vrijeme obesnažen gledištima po kojima je Arhidakon bez problema mogao rabiti oba pisma. Time nam se splitski rukopis raskriva ne samo kao najstariji poznati tekst Tomine povjesnice, nego i kao sam izvornik.

Zaključujući svoj predgovor s rekonstruiranom *stemma codicum*, O. Perić utvrdila je da je S arhetip, a da se svi drugi prijepisi dijele u tri grane: prijepise S-a bez daljnjeg grananja, prijepise nastale na temelju vatikanskog rukopisa i prijepise s korijenom u trogirskom rukopisu, s njegovim vlastitim prijepisima i njihovim međusobnim grananjem. Osnova ovoga izdanja je, kao što smo već rekli, S kao arhetip, a na mjestima lakuna popunjen je dijelovima uzetim iz trogirskog rukopisa (ali usklađenima s pravopisom S-a). Po ugledu na tradicijom ovjerovljeno izdanje Račkoga iz 1894. godine, unutar svih poglavlja označeni su odlomci.

Studija akademika Katičića *Toma Arhidakon i njegovo djelo* prava je »knjiga u knjizi«: na 111 stranica sa zasebnim popisom literature, preko sedam poglavlja (često s dodatnom *potpodjelom!*), nudi iscrpan uvid u obilježja i povijest HS te profil njezina autora u vremenu i prostoru. Nakon kratkog uvoda u kojemu daje pregled najvažnijih kritičkih izdanja HS, autor prelazi na ocrtavanje lika samog Arhidakona. Služeći se ovog puta kao vrelom za Tominu biografiju njegovim vlastitim povjesničkim djelom, pridružuje mu podatke koje pružaju sačuvane listine i epitafe. Opisuje se splitska općina i njezini posjedi, a grad smješta u geopolitički kontekst. Kroz presjek splitskog društva 13. st. raščlanjuju se mogućnosti Tomina podrijetla: iako po literarnom nervu nesumnjivo Roman/Latin, vjerojatno je – u svjetlu romansko-slavenske simbioze, prisutne u gradu već u 11. st. – sam posjedovao nešto slavenske krvi. Opis ranog doba Tomina života nastavlja se njegovim obrazovanjem u splitskoj katedralnoj školi, a R. Katičić iznosi mogućnost da su mu učitelji možda bili magister Gvalterije i budući trogirski biskup Treguan, kojeg spominje kao učitelja gramatike splitskim klericima. Studij na prestižnom sveučilištu u Bologni omogućio mu je upoznavanje s *ars dictandi* i *ars notaria*, ali i izučavanje historiografske vještine. U idućim poglavljima R. Katičić opisuje Tomin (relativno brz) *cursus honorum* u crkvenoj hijerarhiji, od običnog »postrizenog klerika« 1227. do izbora za arhidakona 1230. godine. Ujedno iznosi opća obilježja uloge arhidakona u srednjovjekovnim gradovima, sa svim obvezama i privilegijima koje je nosila. Opširno poglavlje o Tominu javnom djelovanju zapravo je – osim uvodnog dijela u kojem je dana kratka povijest Splita u zrcalu autonomije – naracija Tomine

28 Gunjača, Stjepan. "Autograf Tome arhidakona". *Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj historiji. Knj. I. Izvori (Analiza i kritika)*. Zagreb: Školska knjiga, 1973. 15-21.

(auto)biografije, oslonjena o poglavlja HS. Od nesretnog izbora Guncela za splitskog nadbiskupa, preko njegova sukoba s novoizabranim arhidakonom i papine intervencije, sve do smrti nadbiskupa Rogerija 1266. godine, raskriva se lik čovjeka Splićanina, političara i klerika, protagonista – ključnoga, bez sumnje – svih iole važnijih zbivanja u gradu tijekom više od trećine stoljeća. Dva apogeja te naracije uvođenje su »latinskog ustroja« gradske vlade, u kojem je odigrao presudnu ulogu, i njegov neuspjeli izbor za nadbiskupa; obrubljena su sukobima u gradu i u crkvi, smjenom kneževa, krvnom osvetom, kraljevskim nezadovoljstvom, ratovima i kaosom; u tom kontekstu invazija mongolskih konjanika Tomi kao suvremeniku s pravom djeluje poput kazne Božje.

Naslovi (f. »Tatarska kuga«, g. »Neskladni odnosi«, h. »Sukob na Sustipanu«, h. [sic] »Toma izabran za nadbiskupa«, i. »Gorčine«...) dovoljno govore za sebe, pa njihove teme (uostalom već više puta obrađivane u historiografiji) ne treba posebno raščlanjivati. Upozorio bih jedino na posljednji odjeljak »Tomino povjesničko djelo«, u kojem se autor zalaže za revalorizaciju Tomina mjesta u suvremenoj historiografiji. Splitski je arhidakon prevaleo put od percepcije njegova djela kao zazornog prema svemu slavenskom (pa onda i hrvatskom!), preko Rismondova prijevoda i radova N. Klaić iz šezdesetih i sedamdesetih kao prekretnicā, sve do recentnih nepristranih ocjena,²⁹ u kojima nema mjesta prepoznavanju nikakve etnonacionalne ideologije ni osjećaja u Tominu djelu; štoviše, dolaze do izražaja gledišta kako je arhidakonovo pisanje »hrvatskije« (iako on ne voli Hrvate) nego što se to na prvi pogled čini (L. Margetić). Katičićeva studija vrlo jasno i detaljno ocrtava ovaj proces. Važno je također što Katičić *sub calce* donosi opsežne citate iz Tome, navodeći čak čitave pasuse, opskrblivši ih vlastitim prijevodom. Ova će njegova studija svakako potaknuti daljnja istraživanja.

Dakako da će se u ovakvu filološkom, prevoditeljskom, historiografskom i izdavačkom pothvatu priređivačima potkrasti pokoja pogreška. Treba imati razumijevanja prema temeljnoj zamisli pružanja kritičkog izdanja pa iz te perspektive vrednovati i uočene, sitne kontradikcije, poput one o obiteljskim vezama Dioklecijana i Maksimijana, koja je već primijećena.³⁰ To je razumljivo i stoga ne treba tomu pridavati veće značenje. Bit će, zacijelo, još prigovora koje će ponetko uputiti, ali pred mukotrpnosću ovdje obavljenog posla i zamašajem njegovih plodova, svaka kritika, vjerujemo, djeluje uistinu neprimjereno. Probiti se kroz tristo trideset sedam godina (računajući samo od Lučića!) nataloženih slojeva povijesne kritike, oljuštiti ih i istraživački raščlaniti, zacijelo nije bilo nimalo laka ni jednostavna zadaća. Napori Olge Perić, Mirjane Matijević-Sokol, Radoslava Katičića... nemjerljivi su u ostvarenim dometima sa – ponekad doista sitničavom – »konstruktivnom« hiperkorektnošću koja prevladava u diskursu znanstvene kritike. Stoga neke sitne nepreciznosti delikatne materije, vjerujemo, nimalo ne umanjuju monumentalnost pothvata.

Knjiga je pri kraju opremljena i blokom slikovnih priloga u boji, koji sadrži reprezentativne stranice iz različitih tekstualnih predaja HS te reprodukcije spomeničke baštine 13. st. u Splitu i Dalmaciji. U najboljoj tradiciji izdanja splitskog Književnog kruga, uredno je na kraju opskrbljena opširnim kazalima, iz pera A. Duplanića: osobnih imena, zemljopisnih naziva i pojmova. Prednje korice krasi *Bogorodica s Djetetom na prijestolju između svetih Dujma i Staša*, jedna od iluminacija trogirskog, možda i najljepšeg kodeksa (sada u Budimpešti),³¹ dok su zadnje korice gotovo kao zaštitni znak čitava djela dobile efektan Tomin notarski znak iz 1231. godine. Riječ je o monogramu TAS sa spisa u Arhivu samostana sv. Marije u Zadru, što se razrješuje kao T(homas) A(rchidiaconus) S(palatensis) ili kao TH(oma)S.

Kritičko izdanje *Povijesti salonitanskih i splitskih prvosvećenika* ostvarenje je koje imponira - korisnošću, skrupuloznošću obrade i odmjerenošću prezentacije.

29 Usp. važnu studiju: Matijević-Sokol, Mirjana. "Toma Arhidakon (1200. - 1268.), nacrt za jedan portret". *Povijesni prilozi*, 14 (1995). 117-135.

30 HS c. IV, p. 16: *Per idem tempus Dioclitianus, pater Maximiani, qui ex Dalmatie partibus oriundus extitit, ob res ab eo pro re publica multum strenue gestas a senatu populoque Romano imperator fuerat constitutus.* HS c. IV, p. 17, bilj. 1: "Dioklecijan nije bio Maksimijanov otac." Omašku je previdio i Katičić u svojoj studiji (400). Međutim, ovdje zapravo može biti riječ o *Galeriju*, Dioklecijanovu adoptivnom sinu, ujedno zetu (mužu Dioklecijanove kćeri Valerije). Službeno se zvao *Gaius Galerius Valerius Maximianus*. Ime se, dakle, zbog jednakog kognomena, kod Tome doista može odnositi i na starijeg i na mlađeg tetrarha. Usp. Cambi, Nenad. "Toma Arhidakon, Dioklecijan, tetararsi, Dioklecijanova palača". *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, 30 (2003). 105.

31 Usp. npr. Duško Kečkemet, "Ilustracije budimpeštanskog kodeksa arhidakona Tome", *Gunjačin zbornik: u povodu sedamdesete godine života i četrdeset i pete godine znanstvenog rada*, Ur. Ivan Herceg, Zagreb [s. n.], 1980, 173-180.

PRO TEMPORE

ČASOPIS STUDENATA POVIJESTI

Pro tempore

Časopis studenata povijesti
godina IV, broj 4, Zagreb, 2007.

Glavni i odgovorni urednik

Goran Mihelčić

Uredništvo

Martina Borovčak, Vanja Dolenc, Goran Mihelčić, Filip Šimetin Šegvić

Urednički savjet, odabir i redaktura rasprava i članaka

Maja Crnjac

Dizajn i priprema za tisak

Nela Marušić
Željka Jordan

Lektura i korektura

Martina Kovačević
Jasna Šarić

Prijevodni sažetaka na engleski jezik

Davor Šoštarić

Izdavač

ISHA Zagreb - Klub studenata povijesti

Naklada

Tiskano u 500 primjeraka

Tvrđnje i mišljenja u objavljenim radovima izražavaju isključivo stavove autora i ne predstavljaju nužno stavove i mišljenja uredništva i izdavača. Izdanje časopisa ostvareno je uz novčanu potporu Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu i izdavačke kuće Profil International. Zahvaljujemo izdavačkoj kući Profil International na financijskoj potpori u tiskanju ovog broja. Časopis je besplatan.

Adresa uredništva:

ISHA Zagreb - Klub studenata povijesti, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Ivana Lučića 3, 10000 Zagreb

E-mail:

isha.protempore@gmail.com